

Ortadoğu'nun Gündemi

İlksoy ASLIM

2005 yılı Ortadoğu'nun "demokratikleşme"si anlamında yoğun tartışmalara sahne olmuştur. Bu yıl ise, ABD'nin gündeme taşıdığı "Büyük Ortadoğu Projesi"nin, zemin kaybettiği ve bir süreliğine gözden uzak tutulacağı hissedilmektedir. Bu duygunun oluşmasına neden olan gelişmeleri şu şekilde sıralamak mümkündür: İran ile Batı dünyasının nükleer silah tartışması-çatışması; Karikatür krizi; Filistin seçim sonucuna Batı ve İsrail'in gösterdiği tepki. Tüm bu gelişmelerin toplamı, bölgede zaten mevcut olan ve Irak işgali ile ateşlenen Amerikan (Batı) karşıtlığının üzerine binince, batılı modernleşme projelerini gündemde tutmanın zorluğunu bizlere daha iyi anlatmaktadır. Yazımız hazırlanırken son ayların gazeteleri taranmış, gelişmelere ışık tutabilecek haber ve makalelere atıfta bulunularak geleceğe yönelik çıkarsamalar yapılmaya çalışılmıştır.

I) İran Gündemi

A) Batı'yla Nükleer Kriz

"Tahran yönetimi uranyum zenginleştirmeye başladığı yönündeki iddiaları doğruladı"¹ Bu haberin çıkmasından yaklaşık iki ay sonra, 13 Nisan 2006 tarihli gazeteler, İranlıların ilk kez uranyum zenginleştirdiği haberini manşetlerine taşıdılar.² Gazetelere yansıyan bu haberler, çoğu nükleer güce sahip olan ülkeleri, ama özellikle ABD'yi rahatsız etmektedir. Bu rahatsızlığın nedeni, ABD'nin konuya insanlık

açısından bakıp, "İran'ın nükleer güç olması insanlık için kötüdür" düşüncesi mi, yoksa onaylamadığı bir rejimin elindeki nükleer gücün onun bölge politikalarını zora sokacağı düşüncesi midir? Soruya soruyla cevap ararsak şu soruyu sormak anlamlı olabilir; ABD ve diğer bazı Batı ülkelerinin hassasiyeti insani ve dünyevi kaygılardan kaynaklanıyorsa, kendileri niye üretiyorlar ve geçmişte imzaladıkları nükleer silah indirme anlaşmalarına niye uymuyorlar?

B) Hukuksal Çerçeve

Dünyada nükleer silaha sahip ülkelerin listesine bakılırsa bunların ABD, Rusya, Çin, Fransa, İngiltere, İsrail, Hindistan, Pakistan ve Kuzey Kore olduğu görülür. Soğuk Savaş dönemi tüm dehşetiyle yaşanırken, buna paralel dönemin kendi kuralları da oluşmaktaydı. Nükleer silahların dünyayı birkaç kez yokedecek yoğunluğa ulaşması, onların yayılmasının önlenmesi ve son tahlilde azaltılması düşüncesini yaratmıştır. Zaman içinde devletlerin nükleer çalışmalarını izleyecek bir de yapı kurulmuştur. Ancak Uluslararası Atom Enerji Ajansı (IAEA), çoğu uluslararası örgütte olduğu gibi devletlerin egemenliği ilkesine dayandığından, herhangi bir devlet üzerinde yaptırım gücüne sahip değildir. Yalnızca gelişmeleri Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'ne rapor etme görevi sözkonusudur; kısacası yetkisiz ve etkisizdir.

Bugün yaşadığımız dünyada hukuksal anlamda İran'ın nükleer silaha sahip olması engellenebilir mi? Bu soruya cevap bulmak için başvurulacak birinci kaynak "Nükleer Silahların Yayılmasını

¹ "İran Adım Adım İlerliyor", **Radikal**, 15 Şubat 2006.

² "Tahran Uranyum Sarhoşluğunda", **Radikal**, 13 Nisan 2006.

Önleme Anlaşması" (NSA)³dir. 1968 yılında imzalanan ve 1970 yılında yürürlüğe giren anlaşmanın 4'ncü maddesi, ülkelerin barışçıl amaçlarla nükleer silah amacı gütmeyen nükleer teknolojiye tam erişimini "vazgeçilmez bir hak" olarak değerlendirilmektedir⁴. Krieger ve Falk'a göre, NSA'ya taraf olan Almanya ve Japonya tam bir "nükleer sürece" sahiptirler ve buna nükleer silah elde edilmesini mümkün kılan zenginleştirme safhaları da dahildir. Görüldüğü gibi nükleer teknolojiye tam erişim vazgeçilmez bir haktır ve İran'ın daha ileriye gittiği yolunda "deliller" mevcut değildir. Ancak, Almanya ve Japonya⁵ için sorun olmayan zenginleştirme safhalarını İran'ın izlemesi onun "askeri operasyon ve Birleşmiş Milletler yaptırımı" tehdidine maruz bıraktırmaktadır. Bu yeni dünya düzenindeki çifte standardın klasik bir örneğidir.

Hukuksal tartışmaya kısa bir ara verip İran yöneticilerinin ne düşündüklerini anlamak yararlı olabilir. Öncelikle şu soruya cevap bulabilmek anlamlı olabilir. İran, Mearsheimer'in öngördüğü üzere "büyük güç" olabilmek için nükleer silah sahibi olmak sevdasında mıdır? İranlı yöneticiler "büyük güç" olabilmeyen Mearsheimer'in düşündüğünden çok daha fazla özelliğe sahip olunması gerektiğini biliyor olmalıdır. Ancak, Kuzey Kore örneği hatırlanırsa, nükleer silaha sahip bir ülkeye saldırmanın da kolay olmadığı aşikârdır. Bunu İranlılar da bilmektedir". İran Genelkurmay Başkanı Hasan Furuzabi bu düşüncüyü doğruluyor; "Bir halk nükleer teknolojiyle yakıtın ustadıysa, o halka hiç birşey yapılamaz... Batı, hiç birşey yapamaz, bize dostluk elini uzatma mecburiyetindedir" demektedir.⁶ İran'ın bir Amerikan saldırısı bekleyip beklemediği konusunda İran

Dışişleri Bakanı Manuçehr Mutteki, Irak savaşı nedeniyle ABD'nin Tahran ile karşı karşıya gelme pozisyonunda olmadığını ifade etmektedir. Öte yandan Sunday Times gazetesinden aktarılan bir habere göre İran'ın nükleer tesislerine askeri operasyon düzenlenmesi halinde, 40 bin İranlı intihar komandosunun ABD ve İngiltere'yi vurmaya hazır olduğu iddia edilmektedir.⁷ Ayrıca, nükleer kapasiteye sahip İran'ın Ortadoğu'da lider ve şemsiye ülke olma olasılığı da unutulmamalıdır. Böylesi bir senaryonun gerçekleşmesi özellikle Suudi Arabistan ve Mısır'ın bölgedeki gücünü ve itibarını yitirmeleri demektir. Müslüman-Arap Ortadoğu'da politikalarını özellikle bu ülkeler üzerinden yürüten ABD bu senaryonun gerçekleşmesine ne kadar izin verebilir ve bunun ötesinde askeri operasyon seçeneği gündeme gelebilir mi?

İran'ın nükleer güce sahip olduğu varsayımından hareket ederek konuyu yine hukuksal anlamda anlamaya çalışırsak karşımıza şu tablo çıkar. Tarhanlı'nın değerlendirmesiyle; "İran'ın böyle bir gelişme kaydettiği saptansa bile, bunun başlıbaşına uluslararası barış ve güvenliği tehdit edici bir gelişme olduğu söylenemez ve bu ülkeye karşı askeri bir müdahalede bulunulmasını meşru kılacak yeterli bir neden olamaz."⁸ Bu hukuki yükümlülük, bugünün dünyasında ne ifade etmektedir? Çok fazla şey değil. Çünkü, bu konularda uluslararası bakımdan belirleyici olabilecek güç olan ABD'nin, özellikle güvenlik konuları bağlamındaki uluslararası işbirliğini tanımlama üslubu bile sorunludur. ABD, tarafları hukuken bağlayıcı anlaşmalarla değil, gönüllü katılımlarla inşa edilmiş, kurallar ve düzenlemelerden çok eylem ve sonuca odaklanmış bir işbirliği anlayışını yeni ulusal güvenlik stratejisi belgesiyle dünyaya ilan etti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bundan farklı bir ethos ile ilişkiler oluşturulmaya çalışılmıştı. Ve, bu düzende, devletleri kavrayan bir uluslararası örgütlenme potası oluşturulma gayreti güdülmüştü. Bugün, özellikle uluslararası barış ve güvenlik alanında, bunun ciddi ölçüde, irtifa kaybettiği söylene-

³ Günümüzde 187 devlet NSA'ya imza koymuştur. İran da imzacı devletler arasındadır. İsrail, Hindistan ve Pakistan NSA'yı imzalamamıştır.

⁴ David Krieger ve Richard Falk, "Nükleer Silah Anlaşması Değişmeli", *Zaman*, 13 Mayıs 2006'dan www.opendemocracy.net, 22.5.2006.

⁵ "Bana göre Almanya ve Japonya nükleer silah sahibi olmadıklarından büyük güç (great powers) değillerdir". "Neo-Realizm'in son teorisyenlerinden Mearsheimer büyük güç olma koşullarının başına nükleer silah sahibi olmayı koymaktadır. "Conversations in International Relations: Interview with John J. Mearsheimer" (Part I), *International Relations*, Vol. XX, No.1, (2006), s. 113.

⁶ "Tahran Uranyum Sarhoşluğunda", *Radikal*, 13 Nisan 2006.

⁷ "Canlı Bombalar Bekliyor", *Cumhuriyet*, 17 Nisan 2006; "ABD Önce Irak'ı Vuracaktır", *Birgün*, 17 Nisan 2006.

⁸ Turhan Tarhanlı, "Nükleer Güce Karşı Hukuksuzluk", *Radikal*, 13 Nisan 2006.

lir⁹. Görüldüğü gibi sorun, süper güç ABD'nin oluşmuş uluslararası normlara uyumsuzluğundan ve tek yanlı davranma eğilimini 11 Eylül 2001'den sonra dış politika önceliğinin en üst noktasına koymasından kaynaklanmaktadır.

Yine nükleer silah sahibi devletler konusuna dönersek, ABD başta olmak üzere, “iyi niyetle nükleer silahsızlanma ya da müzakere yolunu takip etmeyi öngören NSA'nın 6. maddesinin getirdiği yükümlülükleri uygulamada başarısız oldukları” görülür. 1996 yılının Temmuz ayında, Uluslararası Lahey Adalet Divanı, nükleer devletlere yasal bir zorunluluk olarak 6. maddeye uymaları çağrısında bulunmaktadır.¹⁰ Nükleer silah sahibi ülkeler bu güçlerini azaltmak için imzaladıkları antlaşmalara uymazken, İran'ın nükleer silah sahibi olmamasını istemeleri çifte standart uygulamaktan başka birşey değildir.¹¹

C) Tarihsel Arka Plan: Eski Dost Düşman Olur

İran'ın nükleer programının yakın zamanda başladığını düşünmek büyük bir yanılgıdır. İran'ın nükleer programı 1970'lere uzanmaktadır. Batı dünyasının önde gelen bölge temsilcisi, Şah Rıza Pehlevi döneminde 20 tane nükleer santralin inşası ABD ve Avrupa'nın desteği ile başlamıştır. Demek ki bugün Batı dünyasının karşı çıktığı nükleer program yine onlar tarafından desteklenerek İran'da başlatılmıştır. 1979'daki İran İslam Devrimine kadar ABD ve Almanya İran'a destek verirken daha sonra devreye Rusya ve Çin girer. Şah rejiminin devrilmesinden sonra İran, ABD'nin düşman ülkeler listesine eklenir ve bugüne kadar listede kalır. Nükleer kriz konusunda ABD'nin İran'a yaptırım uygulayıp uygulayamayacağı cevapsız kalmış bir sorudur. ABD'nin gücünün büyüklüğüne bakıp “evet” uygulayabilir diyenlerin yanısıra, “hayır” diyenler de hayli yüksek sayıdadır. “Hayır” diyenler Rusya ve Çin'in İran'a herhangi bir yaptırıma karşı çıkmalarını

örnek gösteriyorlar. 18 Nisan 2006 tarihinde Moskova'da yapılan ve Rusya, ABD, Çin, İngiltere, Almanya ile Fransa'dan temsilcilerin katıldığı, İran'ın nükleer sorunuyla ilgili konferans öncesi Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Mihail Kaminin'in sözleri bu anlamda aydınlatıcıdır. Sözcü, sorunun diplomatik yollardan çözümlenmesi gerektiğini belirtirken, “ne yaptırımların ne de güç kullanımının bu sorunun çözümüne inanmıyoruz” demektedir.¹² Zaman içinde ABD'nin İran'a yaptırıma karşı olanları yumuşatacağı beklentisinde olanları bir kez daha hayal kırıklığına uğratan Çin'in tavrı olmuştur. “BM Güvenlik Konseyi'nden İran'a sert yaptırımlar ve olası askeri müdahaleye zemin oluşturacak ... toplantının ertelenmesi” ile “Çin ve Rusya Dışişleri Bakanları, geçtiğimiz günlerde İran'a yönelik askeri müdahaleye kapı açabilecek hiçbir BM kararını kabul etmeyeceklerini açıklamaları” yaptırım beklentilerinin gerçekleşmeyeceğine kanıt olarak sunulmaktadır.¹³

D) İran Tehdit mi?

İran'ın nükleer güce sahip olma konusundaki çalışmaları yıllardır dünya medyasında yer almaktadır. Fakat, bu çalışmaların böyle bir sonuca vardığı konusunda şimdilik kesin birşey söylemek zordur. Sonuçta, İran'ın gerçekten böyle bir gelişme kaydettiği saptansa bile, bunun uluslararası barış ve güvenliği tehdit edici bir gelişme olduğu söylenemez ve bu ülkeye karşı bir askeri müdahalede bulunulmasını meşru kılacak yeterli bir neden olamaz. İkinci Dünya Savaşından sonraki dünyada, bir uyuşmazlığın çözümü için kuvvete başvurmadan kaçınılması, genel bir yükümlülük olarak kabul edildiği için böyle davranılması gerekir.¹⁴ Ama bu hukuki yükümlülük, her zaman gündemde olamamakta, zaman zaman devletlerin değişik bahanelerle gitgide daraltmaya çalıştıkları bir alana sıkışıp kalmaktadır. BM Güvenlik Konseyi de, yine büyük devlet politikaları sonucunda, “tavırsız” kalmaktadır. Irak Savaşı öncesinde ABD Başkanı W. Bush'un BM'yi görmezden gelen ve “ya benim dediklerim yapılır ya da o kurumu yaşatmam”

⁹ a.g.m.

¹⁰ Krieger ve Falk, a.g.m.

¹¹ Bu arada, bu satırların yazarının nükleer enerji ve silahlara karşı olduğu hatırlanmalıdır.

¹² “Rusya İran'a Yaptırıma Yanaşmıyor”, **Birgün**, 19 Nisan 2006.

¹³ “İran'a Kıskaç, Bölgeye Silah”, **Birgün**, 20 Mayıs 2006.

¹⁴ Turgut Tarhanlı, “Nükleer Güce Karşı Hukuksuzluk”, **Radikal**, 13 Nisan 2006.

söylemi tarihin sayfalarına not düşülmüştür. Bu durum, uluslararası zeminde kamu düzeninin korunması için kullanılacak bir kolluk yetkisi ve gücünün istikrarsız, kesintili ve sonuçta kalitesiz bir hizmet haline gelmesini kaçınılmaz kılmaktadır.

ABD yöneticilerinin tek yanlı tavırları yalnız Batı dünyasında rahatsızlık yaratmamakta, Amerikan karşıtlığını artırmaktadır. 1979 yılında İslamcı bir devlet olarak kurulan İran bugün “İslami niteliğinden çok milliyetçi damardan” beslenmektedir.¹⁵ ABD’nin 1979 yılından beri İran’a yönelik baskı politikaları, ülke halkının yoksulluğunun nedenini yöneticilerine sormak yerine “nükleer” kartını oynayan Cumhurbaşkanı Ahmedinecat’a destek vermek durumunda kalmaktadır. Herkesin de gözlemleyebileceği gibi bugün “dini dogmalar yerlerini yine dini veçheleri bulunan ‘İslam milliyetçiliği’ akımına” bırakmaktadır. ABD’nin Ortadoğu’daki tavrı sürdükçe bölge sürekli bir kaos veya savaş ortamından uzaklaşamayacaktır. İfade edilmeye çalışıldığı gibi ABD dünyaya yüzünü nasıl gösteriyorsa aynı şekilde karşılık bulmaktadır. İran’ın nükleer bir tehdit olduğu ABD’nin kendi politikalarını onaylatmak için pompaladığı “abartılmış” bir argümandır. İran yöneticileri de kendi yönetimlerini devam ettirebilmek için kendilerine faydalı olabilecek her türlü argümanı kullanmaktadır. Kısaca bu olay özelinde iki taraf da birbirini kullanmaktadır.

E) ABD İran’a Yaptırım Uygulayabilir mi?

ABD’nin dünyadaki herhangi bir hedefi vurma, işgal etme, yönetimini değiştirme politikalarına sahip olduğu bilinmektedir. Ancak sıra bir ülkeye yaptırım uygulamaya gelince, yani işin içine uluslararası hukuk girince, bu konuda ABD o kadar rahat hareket edememektedir. Yaptırım kararının alındığı yer olan BM Güvenlik Konseyi’nin daimi üyeleri her zaman ABD’nin sözüne uymamaktadırlar. Son örnek Rusya’nın İran’ın nükleer sorununun çözümü için uluslararası ambargo uygulanmasına karşı

çıkmasıdır. Moskova’da Rusya, ABD, Çin, İngiltere, Almanya ve Fransa’dan temsilcilerin katıldığı İran’ın nükleer sorunuyla ilgili konferans öncesi Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Mihail Kaminin sorunun diplomatik yollardan çözülmesi gerektiğini belirtmekte ve “ne yaptırımların ne de güç kullanımının bu sorunun çözümüne katkısı olacağına inanmıyoruz” demektedir.¹⁶ Yine BM Güvenlik Konseyi’nin 18 Mayıs’taki toplantısının ertelenmesi ve Rusya’nın yanına Çin’in de eklenerek İran’a yönelik askeri müdahaleye kapı açabilecek hiçbir BM kararı kabul etmeyeceklerini açıklamaları ABD’nin işinin hiç de kolay olmayacağı görüşüne kanıt olarak sunulmaktadır.¹⁷

ABD’nin İran’a karşı bir askeri operasyonu tek başına yürütme ihtimali olası mıdır? İngiltere gibi çok yakın ülkeler bile askeri operasyonun düşünülmemeyeceğini söylemiş olsalar bile Washington bu olasılığı gündeminde tutmaktadır. Şimdilik İran’ın tümüden işgali ABD askeri gücünün çok üstünde görünmektedir. ABD, şu ana kadar üç yıldan beri 130 binden fazla askerini Irak’a yaymış durumdadır ve İran komşusundan hem toprak hem de nüfus olarak daha büyüktür. Washington’da İran’a askeri operasyonun en fazla destekçisi olan taraflar bile İran nükleer tesislerini vuracak “nokta vuruşları”ndan bahsediyorlar.

Ömer Taşpınar’a göre ABD’deki genel kanı İran’ın nükleer silah sayesinde dokunulmazlık peşinde olduğu yönündedir. İran, aynen Kuzey Kore gibi, bir an evvel nükleer silah üretmek için zamanla yarış halindedir. Washington açısından en önemli soru Tahran’ın bu nükleer güce ne zaman ulaşacağıdır. ABD’ye göre en azından beş-altı yıl gerekecektir. Bunu geciktirmek için Washington’un İran’a karşı bir operasyon (stratejik bir hava saldırısı) düzenlemesi fayda sağlar mı?¹⁸ ABD politikaları nedeniyle zaten ona karşı olan İranlılar, olası bir saldırıda İran’ın nükleer tesislerinin bir kısmını sivil yerleşim alanlarının yanında kurmuş olduğundan çok

¹⁵ Mete Çubukçu, “Nükleer Silah Kimin Hakkı?”, *Birgün*, 19 Nisan 2006.

¹⁶ “Rusya İran’a Yaptırıma Yanaşmıyor”, *Birgün*, 19 Nisan 2006.

¹⁷ “İran’a Kıskaç, Bölgeye Silah”, *Birgün*, 20 Mayıs 2006.

¹⁸ Ömer Taşpınar, “İran’da Diplomasi Zamanı”, *Radikal*, 17 Nisan 2006.

sayıda İranlı sivilin ölmesi Amerikan karşıtlığını daha da artırıp, halkı Ahmedicenad'ın etrafında toplayacaktır ve milliyetçiliği kamçılacaktır. Bu ABD'nin tercihi değildir. Askeri operasyonun bir başka dezavantajı ise Avrupa ile düzelmekte olan ilişkileri tekrar bozabileceği ihtimalidir. Ancak Washington'un en fazla çekindiği konu operasyonun Irak'a olabilecek etkisidir. Tahran'ın Irak'taki Şii cemaat ve siyasi partiler üzerinde çok önemli siyasi bir gücü vardır. Bu açıdan bakınca İran'a saldırı ABD'nin Irak'ta zaten zor olan durumunu daha da ümitsiz hale getirecektir. Tüm bu olumsuzlukları gören ABD ne yapabilir? Aşağıda en olası seçenek tartışılmaktadır.

F) Krizi Paraya Tahvil Etmek sonra da Barışı Zorlamak

ABD bilindiği gibi dünyada ticaretin öncülüğünü yapan bir ülkedir. İran krizinin ortaya çıkardığı olanakları kullanmamak onun açısından fırsatları tepmek demektir. Bu anlayışla İran'ın nükleer faaliyetlerinin uluslararası barışı tehdit edeceğini iddia ederek bölge ülkelerinin endişelerini onlara silah satarak gidermeyi planlamaktadır. Pentagon'da silah satışlarından sorumlu, Savunma Güvenlik İşbirliği Dairesi Genel Direktörü Korgeneral Jeffrey Kohler, İran'ın nükleer programından 'kaygı duyan' komşu ülkelerin, savunmalarını geliştirmek amacıyla ABD ile temas halinde olduğunu ifade etmektedir.¹⁹

Bu arada nükleer programını durdurması yönünde Batı'dan gelen çağrılar sürekli reddeden İran, Uluslararası Atom Enerji Ajansı'na yönelik yumuşamanın sinyallerini vermeye başladı. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen ABD herkesi şaşkırtan bir öneriyi gündeme getirdi. ABD Cenevre'de toplanan "Silahsızlanma Konferansı"na nükleer silah üretiminde kullanılan plutonyum ve yüksek derecede zenginleştirilmiş uranyum üretiminin yasaklanması anlaşmasını önerdi.²⁰ Bu anlaşma önerisine

sıcak bakmadığını söyleyen ülke İsrail oldu. İsrail gazetesi Haaretz, İsrailin ABD'nin yaptığı öneriyi sıcak bakmadığını yazdı. Bu tür bir önerinin İran'ın nükleer programına bir etkide bulunmaksızın, kendi nükleer programına zarar vermesinden duyulan endişe gazetede ifade edildi.²¹

ABD'nin tek taraflı politikalarının devam ettiği bir dönemde taleplerinin kabul göreceği kuşkuludur. Son günlerde uluslararası örgütleri daha fazla "kaale" alır görünmesi yanıltıcı olabilir. Bu anlamda ABD'nin gerçekten bir politika değişikliğine gidip gitmediğini görmek için zaman henüz çok erkendir.

II) Filistin Seçimleri

Büyük Britanya 20. yüzyılın ilk çeyreğinde hem Araplara hem de Yahudilere Filistin topraklarında egemenlik sözü verdiğinde günümüze kadar devam edecek olan boğazlaşmanın "start"ını yaptığını biliyor muydu? "Evet" cevabını verenler İngiliz emperyalizminin böl ve yönet politikalarını anlatırken, karşıt görüşte olanlar İngilizlerin başka çarelerinin olmadığından, Pax Britanica'nın başka türlü sürdürülemeyeceğinden dem vuracaklardır. Tarihsel süreç incelendiğinde Avrupalı büyük güçlerin Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasının artık Avrupa'daki güç dengesini bozmayacağını anladıklarını ve İmparatorluğun kendi aralarında paylaşımını kararlaştırdıklarını görecektir. Büyük Britanya, Rusya ve Fransa arasında olan bu anlaşma ile elini serbest hisseden Britanya Osmanlı İmparatorluğuna isyan karşılığı, Arabistan'dan bugünkü Adana'ya kadar olan topraklarda bir Arap devletinin kurulmasını Araplar'a teklif eder. Aynı dönemde İngiltere'de aktif durumda olan Yahudi lobbiesini tatmin için onlara devlet kurma değil ama "eve dönüş" hakkı önerir. Anılan bu başlangıç önerileri koşulların zorlamasıyla değişmiş ve İngiliz karşıtlığının bölgede iyice tırmanması nedeniyle Büyük Britanya "benden bu kadar" deyip topu yeni kurulan Birleşmiş Milletler'e

¹⁹ "İran'a Kıskaç Bölgeye Silah", **Birgün**, 20 Mayıs 2006.

²⁰ "ABD'den Sürpriz Öneri: Nükleer Silah Üretiminde Kullanılan Nükleer Maddelerin Üretimi Yasaklansın", **Kıbrıs**, 19 Mayıs 2006. Uluslararası anlaşmalara göre "resmi nükleer güç" olarak tanınmış olan ve elinde bu maddelerin stokları bulunan İngiltere, Çin, Fransa,

Rusya ve ABD stokların anlaşmaya dahil edilmemesini istemektedir. Bunun anlamı da ilgili alanda yeni "rakip" istememektir.

²¹ "İsrail'in Nükleeri Kendine İyi", **Birgün**, 20 Mayıs 2006. 200'den fazla nükleer başlığa sahip olduğu sanılan İsrail, hiçbir zaman nükleer silaha sahip olduğunu açıklamadı.

(BM) atmıştır. Önceleri iki ulus tek devlet önerisi üzerinde duran BM, Yahudi lobisinin etkinliği ve ABD Başkanı'nın "tavsiyesi" ile bölgenin "taksim"ine karar vermiştir. İsrail devletinin kurulmasına karşı çıkan Arap ülkeleri ve Filistinli Araplar 1948'den beri Yahudilerle çatışmaktadır. Araplarla Yahudiler çeşitli tarihlerde dört kez savaşmışlar ancak bu savaşlar İsrail devletinin sınırlarını genişletmesinden ve milyonlarca Filistinlinin göç etmesinden başka bir sonuç doğurmamıştır.

Filistin Kurtuluş Örgütü'nün kurulup Filistin halkının tek yasal temsilcisi ünvanını almasından sonra ilk önemli değişiklik Başkan Yaser Arafat'ın ölümünden sonra yapılan parlamento seçimlerinde yönetimin İslamcı bir parti olarak bilinen Hamas'a geçmesidir. Hamas, İsrail devletinin varlığını tanımamakta, İsrail de Hamas'ı Filistin halkının temsilcisi olarak görmemektedir. Tam bir kilitleme görüntüsü veren "Ortadoğu Barış Süreci"nin nereye doğru evrilebileceği aşağıda anlaşılmalı çalışılacaktır.

A) Hamas'ın Genel Yaklaşımı

Son yapılan parlamento seçimlerinde çoğunluğu elde eden Hamas'ın görüşleri geleceğe yönelik öngöründe bulunmak için özellikle anlaşılmalıdır. Hamas İsrail'in uzlaşmaz tavrından şikayetçidir ve bugüne kadar bir çözümün olmamasının tüm suçunu İsrail'e ve onu destekleyen Batı dünyasına yüklemektedir. Hamas temsilcisi Meş'al, partisinin-hareketinin görüşlerini çok net olarak ortaya koymaktadır. Meş'al, Arap ülkelerinin dört yıl önce 1967 öncesi sınırlara dönülmesi önerisini İsrail'in reddettiğini söylemektedir. O'na göre Oslo Antlaşması'nı sonlandıran İsrail'dir. Yeni yol haritasını İsrail uygulanmaz hale getirmiştir. Yine İsrail Kudüs'ten çekilmeyi ve Yahudi yerleşim yerlerini dağıtmayı veto etmiştir. İsrail barış seçeneği sunmamakta, her zaman savaş seçeneğini, düşmanlık, işgal ve baskının devamı seçeneğini sunmaktadır. "İşin gerçeğinde Hamas öncesinde de gerçek anlamda görüşmeler olmamıştır. Çünkü Ebu Ammar her ne kadar masaya oturduysa da İsrail onu bir görüşmeci olarak karşısına almamış ve ona bir şey de

vermemiştir. Dolayısıyla, sorun Filistin veya Arap tarafının değil, İsrail tarafının tutumundan kaynaklanmaktadır.²²

Meş'al Batı'nın uyguladığı baskıları, tamamen İsrail'in tutumuna bağlamaktadır. "Hamas'a ve onun kurduğu yeni hükümete dayatılan şartlar, tamamen İsrail'in ileri sürdüğü şartlardır. Filistin halkının kendi yönetimini seçme hakkını kullanmasından dolayı cezalandırılmasını anlamak mümkün değildir. Eğer ABD ve Batı, ekonomik yardımlarını kesme konusundaki kararlarını ya da tehditlerini uygulamaya geçirirlerse, bu Batı'nın ve ABD'nin tarihinde kara leke olarak kalacaktır. Bu tutuma nasıl karşı duracağız? En başta Arap ülkelerinden ve diğer İslam ülkelerinde alternatif yardım kaynakları bulmak suretiyle karşı durabiliriz".²³ Hamas yöneticisinin buraya kadar söylediklerini değerlendirmek gerekmektedir. Kolayca saptanabileceği gibi, Hamas'ın cephesinden çözümsüzlüğün bütün suçlusu İsrail ve Batı dünyası olarak görülmektedir. Sorunun yaratıcısının İngiliz emperyalizmi olduğu yazının en başında saptanmıştır. 1947 Mart'ında Büyük Britanya Yunanistan'daki yükümlülüklerini ABD'ye devrederken bölgede ikinci sınıf aktörlüğe razı olduğunu kağıt üstünde kabul etmiştir. Fiili kabul ise Süveyş Kanalı krizi ile gerçekleşecektir.²⁴ Böylece ABD Büyük Britanya'dan Ortadoğu'nun sorumluluğu devralırken "iyi ve kötü mirası" tümünden devralmak durumundadır. Milliyetçi-solcu Arapların gözünde ABD her geçen gün daha çok "emperyalist" olarak algılanmaktadır. ABD'deki Yahudi lobisinin etkin faaliyetleri onun bölge çıkarlarıyla çakışınca İsrail ABD'nin dünyadaki Büyük Britanya'dan sonra ikinci stratejik ortağı olacaktır. Stratejik ortaklık gereği İsrailin çıkarları ABD çıkarlarıyla aynileşince ikisi birlikte Araplar için "öteki"ni oluşturmuştur. ABD, Büyük Britanya ve İsrail: Bu üç ülke bölge sorunlarının baş sorumluları olarak görülebilir. Ancak Arap ülkeleri tüm "günahlardan arınmış" masumlar mı? Öncelikle güç politikalarının büyük ölçüde geçerli olduğu 20. yüzyıl ve günümüzde "bir-

²² "Halid Meş'al Vakıt'e Konuştu-2", *Vakit*, 15 Nisan 2006.

²³ a.g.y.

²⁴ Daha fazla bilgi için bkz. İlksoy Aslım, "Modernleş(tiril)en Ortadoğu'da Batı-ABD Mirası", *Kıbrıs Yazıları*, No. 1, (Kış 2006). s. 40.

leşmiş bir Arap ulusu”nu yaratma başarısını gösteremeyenler (belki de öylesi bir politikası hiç olmayanlar) suçsuz sayılabilir mi? Ulus oluşturamama başarısızlığı bir yana, güçlerine ve zamana uygun başarı kazanabilecek ortak bir politikayı yaratamamanın suçunu kim taşımalıdır? Filistin halkının mücadelesini söylemde destekleyip, pratikte ise kendi ülke çıkarlarını gözetenlere hangi sıfat uygun olabilir? Ya göçmen durumunda olan Filistinlilerin yaşadıkları sefalet için hangi tabir kullanılabilir? Kocaman Arap aleminin bu insanlara sahip çıkmamasının sorumlusu kim olabilir? Sonuçta, Hamas’ın yaptığı gibi olumsuzlukların sorumluluğunu başkasına atmak her zaman geçer akçe olmayabilir.

Arap dünyasının parçalanmışlığını tartışmak bir yana, Filistin’deki iç yapı ne durumdadır. Mete Çubukçu’nun yazısının başlığı Filistin’in durumunu göz önüne sermektedir: “Filistin İç Savaşa Doğru”.²⁵ Hamas yetkilileri “dış güçler”i suçlarken iç birlikteliğin önemini kavrayamamaktadır. Meş’al iç birliktelik konusunda şunları söylemektedir: “Biz bir yıl önce Kahire Antlaşması’nda FKÖ’nün tüm grupları içine alacak şekilde yeniden yapılandırılması, siyasi ve örgütsel yönden islahı üzerinde anlaşma sağlamıştık. Çünkü Hamas ve İslami Cihad bu teşkilatın içinde değildir. Aradan bir yıl geçti, ama El-Fetih esas itibarıyla FKÖ’nün yeniden yapılandırılmasını ve Kahire’de anlaştığımız şekilde islahını reddetti. Hal böyleyken, Hamas’tan kendinin içinde olmadığı bir yapıyı tek yasal temsilci ve meşruiyet temeli olarak tanımasını istenmesi mantıklı değildir. Bütün tarafların içine alınması sağlanmalıdır. O zaman tek ulusal ve yasal temsilci olur ama onlar bunu reddediyorlar”.²⁶ Birliktelik değil ama, “hangi çatı altında birliktelik” önemli olunca, sonuç alınamamaktadır. Hatta taraflar güç savaşları ile birbirine düşmektedir. “Filistin Özerk Yönetimi” Başkanı Mahmut Abbas’ın denetimindeki güvenlik güçlerine karşı Hamas, 3 bin kişilik ordu kuruyor. Taraflar bu şekilde

mevzilenince gruplar arasındaki çatışmalarda 10 kişi ölüyor.²⁷

B) Filistin’de İnsan Manzaraları

Filistin içindeki bu parçalanmışlık aşılabilmelidir. Çünkü Hamas’ın “yola getirilmesi için” ABD ve AB’nin ambargoları yanında İsrail’in de tavırları sıradan Filistinli’yi memnun edecek sonuçları doğurmamaktadır. Hamas’ın iktidara gelmesinin ardından dünya tarafından resmen soyutlanan Filistin toplumunun tüm finans kaynakları kesilir. İsrail, Filistin halkının hakkı olan aylık 50 milyon tutarındaki gümrük vergisi gelirlerini ödememeye başlar.²⁸ Avrupa Birliği, yıllık 900 milyon dolarlık mali, ABD ise, 250 milyon dolarlık altyapı yardımını durdurur. 140 bin memur iki aydır maaş alamamaya başlar. Maaş alamamak Filistin ekonomisinin dönmesi anlamına gelir. Filistinlilerin saydığımız dış yardımlar olmaksızın yaşayabilmesi, hatta karnını doyurabilmesi zor. Çünkü, Gazze ve işgal altındaki topraklarda üretim ve istihdama yönelik elle tutulur bir yatırımdan söz etmek mümkün değildir. Arap ve Müslüman ülkelerin yapacağı yardım da durumu kurtaracak gibi görünmemektedir.²⁹ Böylesi sorunlar yaşanırken Filistin’deki iktidar mücadelesi anlamlı değildir. Çünkü bu durumu kullanmayı kendi politikaları için faydalı gören İsrail, muhatapları olmadığı için, kalıcı ülke sınırlarını kendine göre belirlemeyi hesaplamaktadır. Arap dünyasının dağınıklığını ve Filistinlilerin parçalanmışlığını eleştirmek Batı politikalarını olumlulamak anlamına gelmemektedir. Bilinmektedir ki, Ortadoğu’da demokratikleşmeyi, seçimleri desteklediğini ilan edenler, kendilerine yakın duran partiler sandıktan çıkmayınca en anti demokratik tavır gösterebilmektedir. Bölgede ender rastlanan bir şekilde demokratik, eşit ve adil bir seçim sonucunda iktidara gelmesine rağmen, Hamas, görüşlerinde ısrar ettiği için dışlanmaktadır. Yıllarca iktidarda kalan El-Fetih’in yönetim zaafı, yolsuzlukları, Arafat’ın yokluğu ve yaşanan yoksulluk nedeniyle Hamas’ı tercih eden halk da zorlu bir sınavla karşı karşıyadır.

²⁵ Mete Çubukçu, “Filistin İç Savaşa Doğru”, **Birgün**, 24 Mayıs 2006.

²⁶ “Halid Meş’al Vakıt’e Konuştu-3”, **Vakit**, 16 Nisan 2006.

²⁷ Ayşe Karabat, “Şark Köşesi: Abbas’ın Hamas’a Karşı Oynadığı Filistin Pokeri”, **Radikal**, 27 Mayıs 2006.

²⁸ “Filistin’e Hamas Cezası”, **Milliyet**, 20 Şubat 2006.

²⁹ Mete Çubukçu, “Filistin Çöküyor”, **Birgün**, 12 Nisan 2006.

C) Çare

Sorunların çözümünü halka havale etmek için kolayına kaçmak gibi görülebilir. Ancak Filistin özelinde, halkın duygularından arınıp elini masaya vurarak yöneticilerini akliselime çağırmasından başka çaresi olmadığı anlaşılmalıdır. Taraflardan birinin veya temsilcilerinden birinin atacağı pozitif adımı halk desteklemeli ve yöneticileri üzerinde baskı kurmalıdır. “Bu kriz ve muhtemel iç savaşı önlemenin tek yolu, dünyanın uyguladığı haksız ambargoyu kaldırması kadar Filistin halkının mücadele ekseninde yatıyor. Ekseni ise İslami bir Filistin değil bütün siyasi ve dini unsurları kapsayan mücadele oluşturuyor”.³⁰ Filistin birliğini sağlayacak olası bir plan, İsrail hapishanesinde bulunan, El Fetih örgütünden Mervan Barguti tarafından gündeme getirilir. 18 maddeden oluşan bu planın önemli maddeleri şu şekilde sıralanabilir. Plan özetle, “1967 sınırları içinde başkenti Doğu Kudüs olan bir Filistin devletini, mültecilerin geri dönüş hakkını içermektedir. Grupların her türlü silahlı çatışmasını dışlamaktadır. Hamas ve İslami Cihat’ın FKÖ’ye katılmasını, güvenlik güçlerinin yeniden organize edilmesini ve politika yapmalarının yasaklanmasını istemektedir. Ama en önemlisi, İsrail’e saldırıları yasaklayıp Filistin sınırları içinde direniş çağrısı yapmaktadır. Bütün Filistinli esirlerin bırakılmasını öngören plan, elbette sınır belirleme derdindeki İsrail hükümetinin hoşuna gitmemekte ama karşı da çıkamamaktadır.”³¹ Planın, Başkan Abbas tarafından 10 gün içinde referanduma götürülmesi düşünülmektedir. Eğer planı hemen reddeden İslami Cihad’ın tavrını Hamas da izlerse, iç savaş girdabında boğulacak bir Filistin’i çok yakında izlememiz büyük olasılıktır. Mantık ise, o noktaya gelmeden tarafların uzlaşması gerektiğini söylemektedir.

III) Karikatür Krizi

Irak Savaşı nedeniyle kamuoyundaki destekleri hızla eriyen ABD Başkanı George W. Bush ve İngiltere Başbakanı Tony Blair, Washing-

ton’daki buluşmalarında, savaş sırasında bazı önemli hatalar yaptıklarını kabul ederler. Bush, en büyük hatası olarak Ebu Gireyb Hapishanesi’ndeki işkence skandalını gösterirken bazı açıklamalarının sert kaçtığını söylemektedir. Blair ise savaş sonrası “düşmanın kararlılığını anlayamamakla” ve direnişin gücünü öngörememekle hata yaptıklarını ifade etmektedir.³² Bush ve Blair’in itirafları ilk aşamada birbirinden bağımsız görünse de, bir anlamda birbirini tamamlayan ifadelerdir. İkisi de, “biz Ortadoğu’nun yabancıyız ve buraları bilmiyoruz, tanımıyoruz”³³ diye haykırmaktadır.

Kendi dışındakileri tanımamak, bilmemek ve en önemlisi öğrenme gayretinde bulunmamak çağımızın en önemli “hastalık”lardan biri sayılmalıdır. Çünkü sonuçta “öldürücü”dür. Bush ve Blair o kadar olanağa sahipken, bunca zamandır, Ortadoğu’yu öğrenememişlerse kabahat kimdedir? Üniversitede kültür dersimizde öğrencilere öğretmeye çalıştığımız ilk şey “değer”lerin en zor öğrenilen-kavranılan olgular olduğudur. Değerler yüzeysel değildir ve en derinde bulunur. Karşıdakinin değerlerine ulaşabilmek, öğrenebilmek içim emek ve zaman gerekmektedir. Cooper kitabında “yabancılar farklıdır” demektedir. İlk kez karşılaşan yabancılar, kültür-din-dil farklılıkları nedeniyle tercümanları olsa bile iletişimde zorlanmaktadırlar. Çünkü biri için olumlu olan bir kavram diğeri için olumsuz içerik taşıyorsa, yanlış anlamalara neden olup savaşlara bile yol açabilmektedir.³⁴ Ortadoğu’daki durumun yanlış anlamadan değil ama bilinçli bir tercihin sonucunda oluştuğu anlaşılmalıdır. Emperyal geleneğin eski ve yeni temsilcileri, ABD ve Büyük Britanya, karşıdakini anlayamadığından dolayı değil ama “güce sahip” olmalarının getirdiği azamet, gurur ve küçümsemeye kendi politikalarını sürdürüyorlar.

Bush ve Blair gafları bilinçli tercihin sonucuydu. Danimarka’da yaşanan karikatür krizi ise “cehallet”in sonucudur. Hatırlanacağı gibi, Jyllands-

³² “Irak’ta En Büyük Hatamız Ebu Gireyb Skandalıydı”, *Zaman*, 27 Mayıs 2006.

³³ Belki de tanımak da istemiyorlar.

³⁴ Robert Cooper, *The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-First Century*, New York, Atlantic Monthly Press, 2003, s. 88-102.

³⁰ a.g.m.

³¹ Karabat, a.g.m.

Posten isimli Danimarka gazetesi basın özgürlüğü bağlamında, Peygamber Muhammed'in karikatürlerini yayımlayınca ortalık karıştı ve sonrasında dünyanın dört bir yanında neredeyse yakılıp yıkılmadık yer kalmadı. Nijerya'da nüfusun yüzde 60'ı ile yüzde 40'ı "Müslümanlar" ve "Hristiyanlar" olarak saf tutup birbirlerini öldürmeye başladılar. Peki bütün bunlara yol açan bir gazetenin, birkaç gazeteci ve karikatüristin provokasyonu olabilir mi? Tek başına "hayır". Hayır, çünkü bu ancak cehaletin sonucu olabilir; Çift taraflı cehaletin. Batı için düşünce özgürlüğünün, İslam dünyası için Muhammed'in dokunulmazlığının önemini bilmeyen "cahiller dünyası"nın provokasyonu olabilir.

Hareketin oluşumu için son bir tetikleyici gerekmektedir. Bugün Irak'ta iç savaş koşullarının varlığı konuşuluyorsa bunun en büyük tetikleyicisinin Askeriye Türbesi'nin bombalanması olduğu rahatlıkla söylenebilir. Irak'ın en önemli dini merkezlerinden biri olarak bilinen türbe işgal güçlerince korun(a)mamış ve provokasyona yol açan bir araç haline gelmiştir. Bunun gerçekleşebileceğini bilememek ABD'nin suçu değil mi? Halkın manevi duygularını hesaba katmayan bir işgal hareketinin sürdürülebilir olmaması Irak deneyinin bize hatırlattığı önemli bir olgudur. Pratik öğreticidir. Anlamayanın kafasına vura vura öğretir. İşgalin ilk günlerinden beri sürekli tekrar eden saldırılar, bombalamalar, pusular, her gün, ama her gün dökülen kanlar, Beyaz Saray'dakilere esin kaynağı olan düşünürlere bile işgalin sürdürülemez olduğunu öğretti. "Şu an, neocon hareketin ömrünü tamamladığının anlaşıldığı bir zaman diliminde, ABD'nin dış politika konseptini yeniden tanımlaması gerekiyor. Her şeyden önce "terörizmle savaş" olarak adlandırdığımız şeyi askeri terimlerle ve yöntemlerle sürdürmekten vazgeçmemiz ve daha başka siyasi enstrümanlar ve yöntemler geliştirmemiz gerekiyor".³⁵ ABD, bu çağrıya kulak verecek mi? Ve "askeri terim ve yöntemler"den vazgeçerse yerine ne koyabilir? Tılıç, kendi

sorusuna soruyla cevap veriyor: "[ABD] şimdi yapmakta olduğu gibi, medyaya milyonlarca dolar aktararak, 'lütüfkar hegemonyacı' bir güç olduğunu kanıtlayan yardım kampanyaları ve kalkınma programları uygulayarak, yalnızca yandaşı diktatörlere değil, Ortadoğulu halklara da dayanarak mı devam edecek yoluna? Ne yazık ki, herkesin kendi kültürel paradigması içinde yaşadığı, söylediği ve eylediği zamanlardan geçiyoruz. 'Öteki'ni anlama ve algılama konusunda son derece yetersiz, donanımsızız. Karikatürlerin tetiklediği ve aylardır her gün tekrar eden tepkiler, karikatürleri çizenlere 'öteki'ne ilişkin algılamalarının ne kadar doğru olduğunu öğretiyor. Bir karikatürün nelere yol açabileceği konusundaki öngörüsüzlüklerin kaynağı da bu cehalet. 'Öteki'ne ilişkin cehaletimiz, dünyayı her geçen gün daha da yaşanılmaz kılıyor. Sürekli provokasyona geliyoruz, çünkü cehalet provokatördür ve onu alt etmek provokatörleri alt etmekten de zordur".³⁶ Mağden ise yazısında, Tılıç'ın bu usta değerlendirmesine şu önemli katkıyı yapmaktadır. Tılıç'ın "cehalet" vurgusuna "gözleri, algıları kör eden, empati yokluğu"nu ekleyerek anlamını derinleştirmektedir.³⁷

"Öteki" tanınmalı ve değer verilmelidir. Ve en önemlisi "öteki"nin düşmanlaştırılmadığı bir dünyayı yaratabilmektir. Bunun gerçekleşeceği güne kadar "Eurocentric" görüşe karşı "Cultural Relativist" görüşün yanında saf tutulmalıdır.³⁸ Ancak "kültürel görelilik" kavramı Ahmet İnsel'in de vurguladığı gibi³⁹ tahakkümcü ve yayılmacı bir eğilime dönüşürse bu anlayışa destek vermek mümkün olamaz.

³⁶ L. Doğan Tılıç, "Cehalet Provokatördür", *Birgün*, 25 Şubat 2006.

³⁷ Reha Mağden, "Muhammed Karikatürlerinden İncinmeme Dairdir", *Birgün*, 13 Şubat 2006.

³⁸ "Eurocentric" görüş, Avrupa merkezci görüştür. Dünyayı Avrupa'yı merkez alıp değerlendirir. En iyi, en doğru kendisidir. Kendi üretimleri esastır. Diğerleri hem kendileri, hem üretimleri değersiz ayrıntılardır. "Cultural Relativist" (kültürel görelilik) görüş ise diğerlerini anlamaya çalışan, dünyaya kendi merkezlerinden değil ama diğerlerinin de gözünden bakmaya çalışan görüştür. "Kültürel görelilik" ilke olarak herkesin kendi örf ve adetlerine uygun yaşama hakkı olduğunu iddia eder.

³⁹ Ahmet İnsel "İslamizm, Totalizm, Görelilik" *Radikal İki*, 4 Haziran 2006.

³⁵ Francis Fukuyama'nın *The Guardian*'da 22 Mayıs 2006'da yayımlanan makalenin çevirisi için bkz. *Yeni Şafak*, 24 Şubat 2006.